

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

ROLAND PERSSON

Skottet vid Fredrikshald

Till frågan om Karl XII:s död den 30 november 1718

Karl XII:s död vid Fredrikshald gav upphov till en av den svenska historiens mest omdiskuterade frågor. Hade kungen fallit offer för en mördare eller kom det dödande skottet från ett norskt vapen? Avsikten med denna översikt är att lämna ett bidrag till frågans lösning genom en undersökning av relevanta berättande källor, vetenskaplig litteratur i ämnet och samtida omständigheter som kan vara av intresse i sammanhanget.

Bakgrund

Hösten 1716 började Karl XII och hans medarbetare att i högkvarteret i Lund planera för ett nytt anfall mot Norge sedan det första norska fälttåget misslyckats.¹ Den 30 oktober 1718 invaderade Karl XII Norge, och i början av november var man framme vid Fredrikshald.² Den 20 november inleddes en belägring av Fredrikstens fästning. Kungen följde arbetet med löpgravarna med stort intresse.³

Halv tio på kvällen den 30 november 1718 träffades Karl XII av ett skott. Kungen avled omedelbart. Kroppen fördes till lägret i Tistedalen. Natten till den 1 december skickade Fredrik av Hessen iväg sin generaladjutant André Sicre till Stockholm med uppdraget att informera Ulrika Eleonora om Karls död. I enlighet med Ulrika Eleonoras önskemål balsamerades det kungliga liket. Balsameringen utfördes i

1. Olle Larsson, *Stormaktens sista krig* (Lund 2009), s. 302.

2. Bengt Liljegren, *Karl XII* (Lund 2000), s. 333.

3. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 308.

Uddevalla av fältskären Melchior Neuman. Därefter vidtog liktåget till huvudstaden med Karlbergs slott som slutmål.⁴

Ganska snart uppstod frågan huruvida kungen fallit offer för en lönnmördare eller om det dödande skottet kommit från ett norskt vapen. Frågan har satts i sammanhang med vem som skulle ta över tronen efter den avlidne monarken. Det fanns två kandidater: Karl XII:s syster Ulrika Eleonora och Karl Fredrik av Holstein-Gottorp, som var son till Karl XII:s syster hertiginnan Hedvig Sofia av Holstein-Gottorp. Holsteinaren geheimerådet Georg Heinrich von Görtz, som var inflytelserik rådgivare åt Karl XII, ville se Karl Fredrik som regent medan hessarna hoppades att kronan skulle tillfalla Ulrika Eleonora.

Karl XII och den Holstein-Gottorpska ätten

Det finns flera omständigheter som tyder på att den Holstein-Gottorpska ätten inte hade Karl XII:s oreserverade uppskattning. Karl XII:s farmoder, änkedrottningen Hedvig Eleonora av Holstein-Gottorp, avled i november 1715. I flera brev till Karl aktualiserade Ulrika Eleonora frågan om farmoderns begravning men han nonchalerade ämnet.⁵ Den 21 december 1715 kontaktade kungen livgedingets guvernör, Carl Gyllenstierna, och meddelade att begravningen skulle äga rum hösten 1716 och att order härom skulle utgå i god tid.⁶ Men då ombudsrådet Ludvig Fahlström tidigt på morgonen den 29 november 1716 sammanträffade med kungen i högkvarteret i Lund för att diskutera begravningen påpekade Karl att han inte hade tid, eftersom han var upptagen av krigsoperationerna och måste uppehålla sig vid gränsen. Dessutom ville Karl inhämta Ulrika Eleonoras och Fredriks åsikt om hur begravningen skulle genomföras.⁷ Karls tillit till sin syster och sväger var uppenbar. Begravningen skedde inte förrän i januari 1717 med en enkel ceremoni och då var kungen inte närvarande.⁸

4. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 211, 309–310, 314; Ulrika Eleonora till hovmarskalken Gustaf von Düben 20.12.1718, Riksregistraturet, Riksarkivet (RA), Stockholm; Liljegren, *Karl XII*, s. 340, 341.

5. Liljegren, *Karl XII*, s. 280.

6. Karl XII till Carl Gyllenstierna 21.12.1715, Riksregistraturet, RA.

7. Fahlström till kungliga rådet Tessin 29.11.1716, Riksregistraturet, RA.

8. Liljegren, *Karl XII*, s. 280.

Då kvarlåtenskapen efter Hedvig Eleonora skulle skiftas i tre lika delar utfärdade Karl direktiv att han själv skulle erhålla en andel medan systemsonen Karl Fredrik trots sitt nära släktskap med den avlidna inte fick någon egen andel utan fick nöja sig med att senare bli tilldelad hälften av kungens andel.⁹

Kungens avmäta hållning till den Holstein-Gottorpska ätten torde ha stärkt Fredrik av Hessen och Ulrika Eleonora i deras uppfattning om möjligheten att vinna striden om tronföljden. Hans inställning bidrog också till att man inte uppfattade konkurrensen från holsteinarna som speciellt allvarlig, i synnerhet eftersom Karl Fredrik behandlades styvmoderligt av Karl XII, vilket indikerade att hertigen inte hade stöd av kungen i successionsfrågan.

Ulrika Eleonoras inträde i rådet

Den 6 mars 1713 anlände Karl XII till Demotika.¹⁰ Under sin vistelse där, närmare bestämt den 30 mars 1714, godkände kungen att Ulrika Eleonora tog plats i det kungliga rådet. Karls förtroliga förhållande till sin syster framgick ytterligare av att han poängterade att Ulrika Eleonora skulle vara hans representant i rådet.¹¹ Ulrika Eleonoras inträde i rådet välkomnades av de kungliga råden.¹² Kungens och de kungliga rådens positiva och uppskattande inställning till Ulrika Eleonora torde ytterligare ha stärkt hessarna i striden om tronföljden. Till detta kom att kungen godkände att Ulrika Eleonora ingick äktenskap med Fredrik av Hessen.¹³ Fredrik och Ulrika Eleonora torde knappast ha hyst något tvivel om Karl XII:s stöd i tronföljdsfrågan. Härtill bidrog också att då det under Karls vistelse i Bender uppstod motsättningar mellan honom och det kungliga rådet skrev han till Ulrika Eleonora att de båda måste hålla ihop och komma överens. Sedan systemen Hedvig Sofia avlidit anförtrodde sig Karl allt mer åt Ulrika Eleonora. Det förtroliga förhållandet mellan kungen och hans syster framkom även då Karl den 26 augusti 1716 lämnade bondgården Norrby vid Svinesund för att ta sig till Skåne och beslutade att ta en omväg över Vadstena i syfte att, som han lovat, besöka sin syster. Det var sexton år sedan syskonen se-

9. Karl XII till kungliga rådet Tessin 8.5.1718, Riksregistraturet, RA.

10. Liljegren, *Karl XII*, s. 239.

11. Karl XII till kungliga rådet 30.3.1714, Riksregistraturet, RA.

12. Kungliga råden till Kungl. Maj:t 8.10.1714, Riksregistraturet, RA.

13. Karl XII till Arvid Horn 12.5.1714, Riksregistraturet, RA.

nast hade träffats, och mötet blev mycket känslösamt.¹⁴ Karls omtanke om sin syster torde ha upplevts av hessarna som ett stöd i tronföljdsfrågan och gjort dem benägna att värna om kungens liv så att holsteinarna inte fick fritt spelrum att föra fram Karl Fredrik som kandidat. Någon skugga kan inte ha fallit över det hessiska partiet vad gällde ryktena om ett lönnmord på kungen. Denne bör ha uppfattats som ett potentiellt stöd åt hessarna i tronföljdsfrågan, ett stöd som de hade all anledning att ta vara på och bevara i det politiska spelet. Ett önskemål från hessarnas sida att döda kungen förefaller ologiskt.

Det hessiska partiet torde även ha räknat med stöd från rådets sida i tronföljdsfrågan sedan företrädare för Holstein-Gottorp i samband med förhandlingar med ryssarna hade aktualiserat tanken att Karl Fredrik av Holstein-Gottorp skulle kunna efterträda Karl XII. Detta irriterade rådet i Stockholm som ansåg att det var ett övertramp av de holsteinska förhandlarna att lägga sig i den svenska tronföljden, vilket ledde till ett spänt förhållande mellan rådet och Holstein-Gottorp.¹⁵ Denna reaktion från rådets sida måste ha stärkt det hessiska partiet och försvagat holsteinarna. Dessutom gav rådet sitt stöd åt Fredrik i samband med dennes resa till Stockholm då man gav order till statskontoret att leverera 4 000 daler silvermynt till hovkontoret för omkostnader i samband med resan.¹⁶ Karls vänskap med sin sväger visade sig åter sedan kungen efter det första norska fälttåget 1716 hade anlant till Lund den 6 september 1716. En tid efter ankomsten till Lund utfärdade Karl XII en resolution i vilken det påbjöds att de penningmedel som var avsedda för hertigen av Hessen-Kassel skulle utbetalas före alla andra.¹⁷

Rådets stöd åt arvprinsen och Ulrika Eleonora blev högst påtagligt sedan kungens död blivit känd i Stockholm och Ulrika Eleonora sammankallat rådets ledamöter för överläggningar om vilka åtgärder som borde vidtas i det uppkomna läget. Man beslutade enhälligt att omedelbart låta arrestera Görtz ställföreträdare i upphandlingsdeputationen, det Gottorpska geheimerådet Gerhard von Dernath och hans främmande medarbetare. Vid överläggningarna föresprå-

14. Liljegren, *Karl XII*, s. 209, 299 f.

15. Liljegren, *Karl XII*, s. 258.

16. Ulrika Eleonora i rådet till kungliga rådet Tessin 5.1.1715, till statskontoret 5.1.1715, Riksregistraturet, RA.

17. Liljegren, *Karl XII*, s. 301; Karl XII:s resolution 5.11.1716, Riksregistraturet, RA.

kade Ulrika Eleonora att kungens död skulle kungöras från predikstolarna och att man samtidigt skulle meddela vem som skulle efterträda kungen. Hon menade att det inte fick uppstå några tvivel om hennes tronföljd. Diskussionen utmynnade i att rådets ledamöter hälsade kungens syster som sin drottning, varpå kungens död och Ulrika Eleonoras succession kungjordes i predikstolarna den 7 december 1718. Man beslutade också att arvprinsen Fredrik skulle tituleras kunglig höghet. Det torde inte ha rått något tvivel om rådets stöd för det hessiska partiet och dettas starka ställning. Till detta bidrog också det hat som riktade sig mot Görtz efter att kungen den 20 november 1718 fattat beslut från lägret i Tistedalen att kräva in en förmögenhetsskatt om en sjättedel av allt kapital och Karl XII inlett det andra norska fälttåget. Görtz, som var Karl XII:s förste minister under åren 1716–1718, fick skulden för allt som ansågs misslagligt. Denna impopularitet fick von Dernath dela med Görtz i sin egenskap av vikarie för denne i upphandlingsdeputationen.¹⁸ Ilskan mot de främsta företrädarna för det holsteinska partiet torde ha stärkt det hessiska partiets utsikter i tronföljdsfrågan.

Karl XII i Stralsund

Den 27 april 1714 meddelade Karl XII från Demotika att han avsåg att inom kort via Stralsund anträda resan hem till Sverige, och den 19 november 1714 meddelade Karl att han anlant till Stralsund. Samtidigt gjorde han klart att han inte ville att någon skulle bege sig till Stralsund förrän det gått ut en sådan befallning. Onödiga resor skulle undvikas. Uppenbarligen ville kungen slippa besök i syfte att försöka vinna inflytande över honom. Undantag från besöksförbudet medgavs dock för representanter för det hessiska partiet, vilket kan ses som en indikation på att kungen stödde partiet i tronföljdsfrågan. Ett tecken på Karl XII:s välvilliga inställning till det hessiska partiet var att han lät utfärda ett pass för generalmajoren i hessisk tjänst, Conrad Ranck, för att resa över från Sverige. För att få information om situationen vid

18. Kungliga råden Carl Gyllenstierna, Nils Stromberg, Arvid Horn, Jacob Spens, Gustaf Cronhielm och Nicodemus Tessin till kungliga råden Rehnskiöld, Nils Gyllenstierna och Carl Gustaf Mörner 8.12.1718, Riksregistraturet, RA; Karl XII:s påbud 20.11.1718 angående sjättepenningens erläggande av alla redbare kapitaler, Riksregistraturet, RA; Liljegren, *Karl XII*, s. 306 och 328; Gösta Lindeberg, *Greve von Dernath och hans ostensibla brev*, Karolinska Förbundets Årsbok 1934 (Stockholm 1934), s. 74 f.

Livgardet beordrade kungen översten vid regementet, Gabriel Ribbing, att resa till Stralsund. Ribbing var i sin position som chef för Livgardet nära knuten till Ulrika Eleonora sedan Karl lämnat Stockholm. Det hessiska partiets starka ställning underströks ytterligare av att prins Casimir av Hessen-Homburg fick rätt att resa till Stralsund.¹⁹ Flera personer som tillhörde det hessiska partiet undantogs således från förbudet att resa till Stralsund. Kungens välvilliga inställning till hesarna gick inte att ta miste på.

Fredrik av Hessen fick möjlighet att resa till Stralsund för att besöka Karl XII, som den 19 november 1714 meddelade rådet att arvprinsen förväntades ankomma till Stralsund och därefter resa till Sverige. Vid ankomsten till Skåne skulle han, enligt kungens vilja, tas emot med förordnad.²⁰ Karl XII påbjöd också att Fredrik och hans hovstat skulle undfågnas med skjutsar, måltider, nattläger och hästar från gästgivar-gårdarna under resan till Stockholm.²¹ Han gav också order att Fredriks ekipage till Stockholm vid ankomsten skulle utfordras utan kostnad.²² Kungen lät dessutom Fredrik disponera Ekolsunds slott.²³ Tessin uppmuntrades av Karl genom brev från ombudsrådet Fahlström att vidta förbättringar av slottet, både interiört och exteriört.²⁴ Kungen beslutade härutöver att skänka Fredrik alla hästar som fanns i hovstallet i Stockholm.²⁵

Karl XII i Ystad

Under hemfärden från Stralsund anlände Karl XII den 13 december 1715 till Ystad. Dagen före julafton anlände även arvprinsen.²⁶ Kungen var beredd att lyssna på Fredriks synpunkter, vilket framkom under monarkens och arvprinsens möte då man tillsammans planerade det

-
19. Karl XII till kungliga rådet 27.4.1714, Riksregistraturet, RA; Karl XII till kungliga rådet 19.11.1714, Riksregistraturet, RA; Walfrid Holst, *Fredrik I* (Stockholm 1953), s. 32; Pass 5.12.1714 för Conrad Ranck att komma över från Sverige, Riksregistraturet, RA; Karl XII till Gabriel Ribbing 28.11.1714, Riksregistraturet, RA; Karl XII till generalmajoren Schultz 2.8.1715, Riksregistraturet, RA.
 20. Karl XII till kungliga rådet 19.11.1714, Riksregistraturet, RA.
 21. Landshövdingen Lillienstedt till samtliga befallningsmän 31.12.1714, Östergötlands landskanslis arkiv, Vadstena landsarkiv (VaLa).
 22. Karl XII till kungliga rådet Tessin 17.9.1716, Riksregistraturet, RA.
 23. Karl XII till kungliga rådet Tessin 27.10.1716, Riksregistraturet, RA.
 24. Ludwig Fahlström till kungliga rådet Tessin 3.1.1717, Riksregistraturet, RA.
 25. Karl XII till kungliga rådet Tessin 10.12.1715, Riksregistraturet, RA.
 26. Liljegren, *Karl XII*, s. 276; Liljegren, *Karl XII*, s. 277.

första norska fälttåget. Kungen hade den 16 september 1715 utnämnt Fredrik till generalissimus över de svenska styrkorna till häst och fot. I sin fullmakt för Fredrik uttryckte kungen upprepade gånger sitt särskilda förtroende för sin svåger.²⁷

Den svenske regentens broderliga bemötande och förtroliga samarbete med sin svåger torde ytterligare ha stärkt Fredrik i hans övertygelse om att Karl stod på det hessiska partiets sida i tronföljdsfrågan och att något omedelbart hot från holsteinarna inte var att frukta. Det fanns emellertid en oro bland hessarna för vad som skulle hända om kungen stupade och Görtz och hans medarbetare fick obegränsade möjligheter att verka för Karl Fredriks tronkandidatur. Denna oro torde knappast ha gjort hessarna benägna att medverka till ett lönnmord av kungen. Snarare borde farhågorna ha gjort dem angelägna att förhindra att kungen hamnade i livsfarliga situationer och bragtes om livet.

Ulrika Eleonora och det holsteinska partiet

I svensk historieskrivning har det hävdats att det hessiska partiet skulle ha haft intresse av att röja Karl XII ur vägen.²⁸ På så vis skulle man få möjlighet att avlägsna Görtz och säkra tronen åt Ulrika Eleonora och i förlängningen åt Fredrik. Misstankarna har förstärkts av att Fredrik i maj 1718 hade givit Ulrika Eleonora skriftliga instruktioner om hur hon skulle handla ifall kungen skulle dö och Fredrik inte var tillgänglig. Dessutom uppvisade Fredrik stor handlingskraft sedan det stod klart att kungen var död. Han skickade då sin generaladjutant André Sicre till Stockholm med uppdraget att informera Ulrika Eleonora om broderns död. Sicre fick också i uppgift att se till att de mäktiga holsteinarna i upphandlingsdeputationen von Dernath och statssekreteraren Ecklef arresterades. Fredrik beordrade också att Görtz skulle arresteras.²⁹ I frågan om behandlingen av Görtz hade Fredrik och Ulrika Eleonora olika uppfattningar. Ulrika Eleonora nöjde sig med att den 10 december 1718 frånta Görtz hans position som chef för upphandlingsdeputationen och att i hans ställe utse presidenten i kommerskollegiet, hovkanslern Gustaf Cronhielm.³⁰

27. Liljegren, *Karl XII*, s. 287; Karl XII:s fullmakt 16.9.1715 för arvprinsen av Hessen-Kassel, Riksregistraturet, RA.

28. Jerker Rosén, *Svensk historia I. Tiden före 1718* (Stockholm 1964), s. 700.

29. Liljegren, *Karl XII*, s. 351 f.

30. Ulrika Eleonora till Cronhielm 10.12.1718, Riksregistraturet, RA.

Misstanken om mord bygger på en kedja av indicier. Denna försvagas dock av att Ulrika Eleonora vid flera tillfällen var omtänksam och tillmötesgående mot holsteinarna, som var hessarnas bittra motståndare i tronföljdsfrågan. Om hessarna planerade att lönnmörda kungen och i förlängningen överta makten torde man inte ha underlättat holsteinarnas politiska verksamhet. Detta blev emellertid fallet.

Sedan hertigen av Holstein sommaren 1714 begärt att den svenske residenten i London, Carl Gyllenborg, skulle bevaka hertigens intressen vid det engelska hovet tillmötesgick Ulrika Eleonora i rådet denna begäran.³¹ Den 13 maj 1719 beslutade Ulrika Eleonora att frige fem holsteinska fångar som satt fängslade i Linköping och som efter beslutet kunde resa hem till Holstein. Då hertigen av Holstein med följe våren 1719 skulle avresa från Stockholm ställde Ulrika Eleonora skjutsar till hans förfogande. Dessutom avdelade hon en del av sin hovbetjäning att följa med på resan för att betjäna hertigen.³²

Ulrika Eleonora intog också en välvillig inställning till holsteinarna när hon under senare delen av år 1718 fattade ett beslut om att upphandlingsdeputationen, vars verksamhet sedan tillkomsten 1716 dominerats av holsteinarna, skulle fortsätta sitt arbete som tidigare.³³ Beslutet gick stick i stäv mot makens åsikt om hur holsteinarna i upphandlingsdeputationen skulle behandlas. Ulrika Eleonoras tillmötesgående i förhållandet till holsteinarna tyder på att dessa inte uppfattades som ett hot mot hessarnas tronföljdsaspirationer. Fredriks åtgärder mot Görtz och holsteinarna i upphandlingsdeputationen får härigenom ett lägre bevisvärde som indicier på ett lönnmord.

Karl XII och kontributionsrånteriet

En motgång för Görtz var att Karl XII inte alltid uppskattade det av geheimerådet inrättade kontributionsrånteriet. Från Demotika kontaktade Karl kontributionsrånteriet januari 1714 och påpekade att kontributionen 1713 hade mottagits i spannmål, vilket gjort att intäkten hade

31. Ulrika Eleonora i rådet till residenten Gyllenborg 28.6.1714, Riksregistraturet, RA.

32. Ulrika Eleonora till landshövdingen Gustaf Bonde, 13.5.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, inkomna handlingar, VaLa; Ulrika Eleonora till Bonde 24.4.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, inkomna handlingar, VaLa; Ulrika Eleonora till landshövdingen Anders Leijonhielm 24.4.1719, Jönköpings landskanslis arkiv, Kungl. Maj:ts brev, VaLa.

33. Gustaf Cronhielm till landshövdingen Anders Leijonhielm 9.12.1718, Jönköpings landskanslis arkiv, Kungl. Maj:ts brev, VaLa.

blivit mindre än tänkt. Den irriterade kungen betonade att kontributionen hädanefter inte skulle tas emot i spannmål eller andra persedlar. Karl XII påpekade även i januari 1714 för kontributionsrånteriet att det var angeläget att flottan blev utrustad i god tid. Utrustningsarbetet fick inte försenas på grund av brist på penningmedel, vilket enligt kungen inträffat tidigare år.³⁴ En annan källa till irritation hos Karl var att ombudsrådets dagtraktamenten inte betalades ut.³⁵ Karl XII:s missnöje med kontributionsrånteriet ledde till att han lät ersätta dess chef, Jacob Reenstierna, med kungliga rådet och överstemarskalcken Nicodemus Tessin.³⁶

Våren 1718 upplevde Görtz ytterligare en motgång hos kungen då denne ifrågasatte upphandlingsdeputationens verksamhet och begärde att kammarkollegiet skulle granska deputationens räkenskaper och avge rapport härom.³⁷ Motgångarna för Görtz hos kungen bör ha stärkt hessarna i tronföljdsfrågan. Att dessa i en så fördelaktig position skulle ha planerat att lönnmörda kungen för att bemäktiga sig kronan förefaller ologiskt. Monarken bör i stället ha uppfattats som ett potentiellt stöd för Ulrika Eleonora och hennes make.

Karl XII, det hessiska partiet, rådet och statskontorets ansvar för rikets statshushållning

Statskontorets viktigaste uppgifter var att utarbeta staten och att utanordna rikets inkomster. Medelsanordningarna skedde genom assignationer – utan sådana fick det inte göras några utbetalningar. Under Görtz ledning inrättades nya finansförvaltande institutioner: upphandlingsdeputationen 1716 och kontributionsrånteriet, som funnits sedan 1712 men som under den Görtzska perioden fick delvis andra uppgifter.³⁸ Vilket inflytande hade då dessa statsfinansiella myndigheter hos kungen? Statskontoret ansågs av Karl XII vara det högsta ansvariga ämbetsverket för rikets statshushållning, vilket framgår av att då Karl XII under sin vistelse i Stralsund 1715 observerade att in-

34. Karl XII till kontributionsrånteriet 1.1.1714, Riksregistraturet, RA; Karl XII till kontributionsrånteriet 7.1.1714, Riksregistraturet, RA.

35. Karl XII till kontributionsrånteriet 18.1.1716, Riksregistraturet, RA.

36. Karl XII till kungliga rådet Tessin 15.9.1715, Riksregistraturet, RA.

37. Karl XII till kammarkollegiet 31.3.1718, Riksregistraturet, RA.

38. J. Cavallie, *Från fred till krig* (Uppsala 1975), s. 32; Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 277.

komsterna i statsbudgeten inte räckte till alla utgifter kontaktade han statskontoret med sina synpunkter på denna.³⁹

Sedan fältkansliet under det andra norska fälttåget kommit fram till Haga vid Eda skans beordrade Ludwig Fahlström statskontoret att inhämta statförslag från de centrala ämbetsverken och från överståthållaren i Stockholm och därefter sända vidare förslagen till Eda skans.⁴⁰ Det framgick således tydligt att kungen i samarbete med sin närmaste rådgivare i statsfinansiella frågor inom fältkansliet ansåg att statskontoret var det ledande ämbetsverket vad gällde statsfinanserna. Statskontorets framgång hos kungen torde ha stärkt Fredrik i kampen mot Görtz och holsteinarna om tronföljden. Karl XII:s uppfattning innebar ett åsidosättande av upphandlingsdeputationen och kontributionsränteriet till förmån för statskontoret, vilket var ett uppenbart bakslag för det holsteinska partiet. Karl XII:s ställningstagande vad gällde de finansförvaltande institutionerna måste ha stärkt det hessiska partiet i kampen om kronan där monarken var ett uppenbart potentiellt stöd, som man inte hade planer på att göra sig av med genom ett lönnmord.

Ulrika Eleonora och kommissionen mot Görtz och holsteinarna i upphandlingsdeputationen

Genom Ulrika Eleonoras politik fick holsteinarna i upphandlingsdeputationen behålla sin maktposition och Görtz fick, som ovan framgått, en skonsam behandling. Den 22 december 1718 tillsatte drottningen en kommission angående Görtz, von Dernath och deras hantlangare. Kommissionen skulle ledas av landshövdingen i Uppsala, Pehr Ribbing. Den fick till uppgift att utreda holsteinarnas förhavande samt att döma i ärendet.⁴¹ Görtz inställde sig första gången inför kommissionen så sent som den 16 januari 1719.⁴² En tryckt publikation i vilken kommissionen begärde att få tillgång till vissa underrättelser distribuerades.

39. Karl XII till statskontoret 25.3.1715, Riksregistraturet, RA.

40. Ludwig Fahlström till statskontoret 28.7.1718, Riksregistraturet, RA.

41. Konstitutorial 22.12.1718 för "Kommissionen som kommer att sitta över geheimeråden Görtz, von Dernath och deras hantlangare", Riksregistraturet, RA; Ulrika Eleonora till landshövdingen Pehr Ribbing 19.12.1718, Riksregistraturet, RA; Gustaf Bonde till samtliga magistrater och befallningsmän i Östergötlands län 19.1.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, koncept, VaLa.

42. Hjalmar Lindeberg, *Görtz ett offer för enväldet* (Stockholm 1925), s. 88.

Kommissionen nöjde sig dock med att få tillgång till dessa underättelser senast den 15 september 1719. Kommissionen begärde en tid senare att vissa personer skulle inställa sig inför kommissionen för att lämna information. De kallade personerna skulle emellertid infinna sig först den 19 och 21 augusti 1719.⁴³

Kommissionens långsamma och tidskrävande arbete tyder på att Ulrika Eleonora inte drev på processen och inte var särskilt angelägen om att snabbt undanröja Görtz och hans holsteinska medarbetare. Valet av Pehr Ribbing till kommissionsordförande tyder i stället på att Ulrika Eleonora i första hand var ute efter att tillmötesgå oppositionen mot enväldet och ministerstyret. Pehr Ribbing var en framträdande representant för de rådskonstitutionella tankarna och kraven på kollegial förvaltning.⁴⁴ Till kommissionens åklagare utsåg Ulrika Eleonora lagmannen Thomas Fehman,⁴⁵ vilket Pehr Ribbing genomdrev vid rådets sammanträde den 22 december 1718. Fehman blev i realiteten Ribbings högra hand i kommissionen. Fehmans anklagelseakt riktade sig inte enbart mot Görtz, utan även mot enväldet i sig. Fehman var en typisk representant för den byråkrati som efter Karl XII:s död störtade enväldet och grep makten.⁴⁶ Genom valet av Thomas Fehman till åklagare ville Ulrika Eleonora säkerligen tillmötesgå oppositionen mot det kungliga enväldet.

Ambitionen att blidka motståndarna till det kungliga enväldet var central i Fredriks och Ulrika Eleonoras politik för att nå regeringsmakten. Då Ulrika Eleonora den 15 december 1718 sammankallade ständerna till en riksdag i Stockholm klargjorde hon sin avsikt att avskaffa enväldet. Att hon avsåg att styra landet på det gamla sättet med råds råde hade Ulrika Eleonora förklarat redan den 7 december 1718. Dessutom insisterade hon på att ombudsråden och betjänterna i expeditionerna i Kunglig Maj:ts kansli, vilka följt Karl XII i fält, skulle infinna sig i Stockholm för att där utföra sina ämbetsysslor. Något utrymme för enväldets ministerstyre fanns inte, utan Karl XII:s

43. Bonde till samtliga befallningsmän 26.6.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, koncept, VaLa; Bonde till befallningsmannen Giöthe 15.8.1719, Östergötlands landskanslis arkiv, koncept, VaLa.

44. Lennart Thanner, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död* (Uppsala 1953), s. 42.

45. Konstitutorial 22.12.1718 för Thomas Fehman att vara ombudsman och actor vid den över Görtz och von Dernath förordnad kommission, Riksregistraturet, RA.

46. Lennart Thanner, 'Thomas Fehman', *Svenskt Biografiskt Lexikon* (Stockholm 1915).

kansliordning av år 1713 skulle gälla. Ulrika Eleonora hade stöd av Karl i denna politik, vilket visade sig under kungens vistelse i Stralsund då han gav order om att ombudsråden Fahlström, Lillienstedt och Cronhielm i fältkansliet skulle omstationeras från Stralsund till Stockholm för att under hans frånvaro biträda Ulrika Eleonora i rikets angelägenheter.⁴⁷

Möjligheten för det holsteinska partiet att förverkliga sina politiska ambitioner underlättades av att de holsteinska medlemmarna i upphandlingsdeputationen Eckleff och von Dernath kunde fortsätta sin verksamhet utan att Ulrika Eleonora ingrep. Hennes agerande i förhållandet till Görtz och hans medarbetare tyder på att dessa inte uppfattades av Ulrika Eleonora som ett hot mot hennes tronföljdsaspirationer. Det förefaller därför mindre troligt att hessarna i denna situation skulle tillgripa mord för att vinna regeringsmakten.

Rådets rehabilitering

Rådets stöd åt det hessiska partiet bör ses mot bakgrund av att kungen, som hade ett förtroligt förhållande till sin syster och svåger, rehabiliterade rådet under kriget, sedan detta vid krigsutbrottet fått veta av monarken att man inte skulle sammanträda och fatta beslut om det inte var alldeles nödvändigt för riket.⁴⁸ Detta kategoriska beslut reviderades den 22 oktober 1713 då kungen från slottet Timurtasch meddelade att de ärenden som hittills behandlats och avgjorts av defensionskommissionen hädanefter skulle behandlas och beslutas av rådet som helhet.⁴⁹

Den 15 november 1710 meddelade Karl XII från Bender att det tillkom rådet att i kungens namn sköta allt som angick rikets styrelse som denne själv brukade utträta.⁵⁰ Genom kungens beslut fick rådet formellt ställning som interimsregering under den tid som kungen befann sig

47. Hennes Majestäts kallelse 15.12.1718 till samtliga ständer att infinna sig här i Stockholm till en riksdag den 20 januari nästkommande år, Riksregistraturet, RA; Ulrika Eleonora till kungliga råden Rehnskiöld, Nils Gyllenstierna och Meijerfeldt 7.12.1718, Riksregistraturet, RA; Ulrika Eleonora till ombudsråden Cronhielm, Lillienstedt, Fahlström, von Müllern och Feiff 10.12.1718, Riksregistraturet, RA; Ulrika Eleonora till ombudsråden Fahlström, Lillienstedt och Cronhielm 5.1.1715, Riksregistraturet, RA.

48. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 279.

49. Karl XII till kungliga rådet 22.10.1713, Riksregistraturet, RA.

50. Karl XII till kungliga rådet 15.11.1710, Riksregistraturet, RA.

i fält, vilket innebar en rehabilitering av det kungliga rådet. Detta torde ha gjort rådet benäget att stötta Fredrik av Hessen och Ulrika Eleonora i tronföljdsfrågan. Dessa hade båda ett förtroligt förhållande till Karl XII, som dessutom förordade att Ulrika Eleonora skulle bli hans efterträdare och inte hertigen av Holstein.⁵¹ Det förefaller därför inte troligt att hessarna i detta läge skulle ha låtit mörda kungen.

Ulrika Eleonoras möte med Sicre i Stockholm

En central fråga i sammanhanget är: Vad fick Ulrika Eleonora kunskap om vid sitt möte med Sicre i Stockholm? Den 10 december 1718 informerade Ulrika Eleonora landshövdingen i Kalmar län i ett brev att Karl XII avlidit till följd av ett dödligt skott från Fredrikshalds fästning.⁵² Samma information fick landshövdingen Gustaf Bonde i Linköping i ett brev från Ulrika Eleonora, daterat den 10 december 1718. Kungen hade enligt drottningen försatts ifrån det jordiska till det eviga riket genom ett dödligt skott från fästningen vid Fredrikshald.⁵³

Den primära källan för drottningens nyhetsförmedling var som ovan framgått Sicre, men var han en tillförlitlig källa? Mycket talar för att så var fallet. Vid niotiden kvällen den 30 november 1718 befann sig Sicre i närheten av Karl XII. Sicre informerade Ulrika Eleonora på order av Fredrik av Hessen. Då kungen föll offer i löpgraven för en kula i huvudet befann sig Fredrik i dennes omedelbara närhet. Detta framgår av att Fredrik i ett brev från sitt huvudkvarter i Torpum den 2 december 1718 skrev till landshövdingen i Kalmar att kungen den 30 november under kvällen klockan tio avlidit till följd av ett olyckligt skott i huvudet och att det efteråt inte var möjligt att uppfatta något ord från Karl XII.⁵⁴

Det måste beaktas att Sicres berättelse för Ulrika Eleonora kan ha varit tendentiös i den meningen att han och Fredrik har velat dölja ett lönnmord genom att beskriva kungens död som en händelse i strid. Men närheten till Karl XII i tid och rum är enligt gängse historie-

51. Walfrid Holst, *Fredrik I* (Stockholm 1953), s. 42.

52. Ulrika Eleonora till Adam Carl de la Gardie 10.12.1718, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från Kungl. Maj:t, VaLa.

53. Ulrika Eleonora till Gustaf Bonde 10.12.1718, Östergötlands landskanslis arkiv, inkomna handlingar, VaLa.

54. Fredrik av Hessen till Adam Carl de la Gardie 2.12.1718, Kalmar landskanslis arkiv, inkomna skrivelser från Kungl. Maj:t, VaaA.

vetenskaplig metodik ett tungt vägande källkritiskt kriterium som både Fredrik av Hessen och hans adjutant Sicre uppfyllde, vilket talar för att Ulrika Eleonoras nyhetsspridning 1718 byggde på säkra källor och att Karl XII dödades av ett skott från Fredrikstens fästning. Denna slutsats får stöd av de forskningsresultat som presenteras i Peter Froms bok *Karl XII:s död – gåtans lösning*. From anser att Karl XII föll för en blykula avlossad ur en norsk musköt från de norska ställningarna på Fredrikstens fästning.

Med. dr Gustaf Hultkvist redogör i sin artikel ”Skottet vid Fredrikshald” (*Svensk tidskrift* 1937) för resultaten av en ballistisk-medicinsk undersökning och konstaterar att det är otänkbart att kulan som dödade kungen haft så stor hastighet som 300 eller 400 meter i sekunden och att den därför inte kan ha kommit från en musköt med normal krutladdning inom 25 meters avstånd från kungen. Vidare konstaterar Hultkvist att den dödande kulan kan ha kommit från fästningen, dit det kortaste avståndet var 175 meter, antingen från en musköt eller från en med kartesch laddad artilleripjäs. I sin essä ”Om Karl XII:s död och andra mord” (*Förflutenhetens landskap. Historiska essäer* 1991) avvisar Peter Englund mordteorin, och Lauritz Weibull konstaterade i sin uppsats ”Carl XII:s död” (*Scandia* 1929) att avgörande bevis för ett lönnmord inte kan föras.

Philip Maignrets och Bengt Vilhelm Carlbergs vittnesmål

Förutom Fredrik av Hessen och Sicre fanns det ytterligare två vittnen till dödsskjutningen, vars utsagor ger stöd åt uppfattningen att Karl XII dödades av ett skott från Fredrikstens fästning.

Den 23 december 1723 skickade Philippe Maignret, som befunnit sig i närheten av Karl XII i löpgraven, ett brev till den svenske residenten vid franska hovet Niklas Peter Gedda, i vilket Maignret berättade att kungen fick ett skott från en kanon ovanför vänstra örat. Kulan var som ett stort duvägg. Vidare säger Maignret att man absolut inte kan misstänka att någon i kungens krigsmakt dödat honom, eftersom vapnet med vilket kungen dödades inte kunde bäras av någon man, hur stark han än var.⁵⁵ Fortifikationslöjtnanten Bengt Vilhelm Carlberg sammanställde en berättelse, som enligt honom själv tillkommit

55. S. E. Bring, *Bidrag till frågan om Karl XII:s död*, Karolinska Förbundets Årsbok 1920 (Stockholm 1920) s. 206 f.

strax efter kungens död. I den uppger han att kungen träffades i vänstra sidan av huvudet av ett skott som kom från utsidan av löpgraven.⁵⁶

Belägringsarbetet leddes av Maigret och Carlberg befann sig tillsammans med kungen i löpgraven.⁵⁷ Båda kan således ur källkritisk synpunkt betraktas som tillförlitliga källor. Maigrets och Carlbergs närhet i tid och rum bidrar till detta.

Det hessiska partiet och regeringsmakten i Sverige

Teorin om ett lönnmord är hållbar endast under förutsättning att Ulrika Eleonora och Fredrik av Hessen var intresserade av regeringsmakten i Sverige. Det finns flera anledningar att ifrågasätta detta. Bristen på samordning i deras ageranden visavi Görtz och holsteinarna i upphandlingsdeputationen talar emot detta, liksom ett flertal andra omständigheter.

I enlighet med ett avtal med Danmark gav Ulrika Eleonora den 6 maj 1719 order om att danska krigsfångar i Jönköpings län skulle föras till den norska gränsen och infinna sig där för utväxling den 11 juni. Övriga danska krigsfångar i länet skulle föras till Öresund där de den 30 juni skulle utväxlas mot svenska krigsfångar i Danmark. Drottningen visade stor omsorg om de danska krigsfångarna och gav order om att de under marschen skulle ledsagas av en officer tillsammans med ryttare och dragoner. Tjänliga nattläger under marschen skulle arrangeras, och befallningsmän skulle vara närvarande för att ordna med husrum och förplägning. Sjuka fångar skulle stanna kvar i Sverige i väntan på att tillfriskna. Utväxlingen fick inte hindras av att krigsfångarna häftade i ekonomisk skuld.⁵⁸

Ulrika Eleonora måste ha insett att utväxlingarna kunde komma att förbättra förutsättningarna för Danmark att förstärka sina militära styrkor och att återuppta den militära kampen mot Sverige. En dansk aggression mot Holstein-Gottorp kunde få till resultat att en värdefull allierad söder om Danmark gick förlorad, vilket skulle försvaga den svenske regentens ställning. Holstein-Gottorp var en viktig svensk bas för anfall mot Danmark.

56. Bring, *Bidrag till frågan om Karl XII:s död*, s. 209 ff.

57. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 308–309, 310.

58. Ulrika Eleonora till Leijonhielm 6.5.1719, Jönköpings landskanslis arkiv, Kungl. Maj:ts brev, VaLa.

Ulrika Eleonoras och Fredriks önskan att regera Sverige torde inte ha varit så allvarligt menad som så ofta antagits. Deras agerande vad gällde tillvaratagandet av Sveriges situation gentemot Danmark talar emot detta, liksom deras brist på koordination i striden med holsteinarna. Dessutom hade Fredrik av Hessen och hans anhängare inte något grundläggande motiv att beröva Karl XII livet, i synnerhet som man med oro insåg att kungens död kunde medföra att det holsteinska partiet fick möjlighet att befordra Karl Fredriks kandidatur till kronan.

Fredrik valde i stället en mindre brutal metod för att uppnå sitt mål i tronföljdsfrågan. I samband med de militära styrkornas återtåg från Norge fick de högre officerarna ta emot ersättningar av Fredrik ur krigskassan.⁵⁹ De förklarade att de inte hade något emot att Ulrika Eleonora blev regerande drottning i Sverige. Kravet var emellertid att enväldet avskaffades.⁶⁰ Då frågan behandlades på riksdagen 1719 var befullmäktigade officerare närvarande och fick sin ansökan om herredagspenningar beviljad av Fredrik I.⁶¹ Dennes uppenbara insikt om att pekuniära förmåner var en framkomlig väg för att göra Ulrika Eleonora till regent gör det mindre troligt att han skulle välja mord för att uppnå sitt mål.

Den 13 december 1718 informerades Ulrika Eleonora brevledes efter mötet med rådets ledamöter fältmarskalken Nils Gyllenstierna att hon övertagit regeringsmakten och var villig att avskaffa enväldet. Strax därpå anlände generalmajoren Wilhelm Bennet till Stockholm från Generalitetet och krigsbefälet vid de svenska militära styrkorna i Norge. Bennet förde med sig krigsbefälets försäkran om deras ”trogna välmening” för Ulrika Eleonora.⁶² Hennes och Fredriks förmåga att anpassa sig till efterkrigstidens krav att enväldet skulle avskaffas bidrog till att han och hans gemål kunde erövra regeringsmakten.

Sammanfattning

Fredrik av Hessens åtgärder 1718 för att omintetgöra holsteinarnas försök att erövra tronen har framställts som indicier på att hessarna lät mörda Karl XII. Teorin har som förutsättning att Görtz och hans

59. Holst, *Fredrik I*, s. 105.

60. Larsson, *Stormaktens sista krig*, s. 314.

61. Creutz till generalen Hamilton 7.12.1723, Östergötlands landskanslis arkiv, koncept, VaLa.

62. Ulrika Eleonora till fältmarskalken Nils Gyllenstierna 13.12.1718, Riksregistraturet, RA.

medhjälpare uppfattades som ett hot mot hessarnas tronföljdsaspirationer. Det hessiska partiet tycks dock inte ha upplevt något hot från det holsteinska partiet i successionsfrågan. Ulrika Eleonora var, som ovan framgått, mycket tillmötesgående och omtänksam i förhållandet till holsteinarna. Sålunda tillmötesgick hon Karl Fredriks begäran att den svenske residenten i London skulle bevaka hertigens intressen vid det engelska hovet. Hon beslutade att frige fem holsteinska fångar som satt fängslade i Linköping och som därefter kunde resa hem. Hon underlättade 1719 hertigens avresa från Stockholm. Dessutom följde hon inte Fredriks uppmaning att låta arrestera Görtz efter kungens död. Till detta kommer att hon tillät holsteinarna att behålla sina positioner i upphandlingsdeputationen. Hon tycks inte heller ha varit pådrivande i rättegången mot Görtz och hans medarbetare. Om hessarna planerade att lönnmörda kungen och i förlängningen erövra regeringsmakten torde man knappast ha velat underlätta holsteinarnas politiska verksamhet utan snarare motarbeta denna.

Det är inte möjligt att finna något stöd för de anförda indicierna om ett lönnmord vid Fredrikshald, utan i stället tyder flera ur källkritisk synpunkt tillförlitliga berättande källor på att Karl XII dog i strid trädfad av en norsk kula. Härtill kommer att teorin om ett lönnmord inte är hållbar, eftersom den förutsätter att Fredrik och Ulrika Eleonora var intresserade av regeringsmakten i Sverige. Så var inte fallet. Flera förhållanden tyder i stället på att något intresse att styra landet inte förelåg. Det är inte heller troligt att hessarna skulle låtit döda Karl XII, eftersom denne bör ha uppfattats av det hessiska partiet som ett potentiellt stöd i successionsfrågan. Personer knutna till det hessiska partiet undantogs från kungens förbud att besöka honom i Stralsund, vilket måste ha bidragit till att Fredrik och Ulrika Eleonora fick en ökad tro på kungens presumtiva stöd. Insikten om ett tänkbart stöd från kungens sida bör ha stärkts sedan arvprinsens gode vän, generalen Conrad Ranck under kungens vistelse i Bender sänt ut en trevare för att få klarhet i Karls inställning i successionsfrågan och fick till svar att monarken var helt för sin syster och inte för hertigen av Holstein. En försäkran härom fick Ranck även från hovkanslern von Müllern.⁶³ Som ovan framgått talar flera omständigheter för att den Holstein-Gottorpska ätten inte hade Karl XII:s och rådets oreserverade uppskattning, medan hessarna

63. Holst, *Fredrik I*, s. 42.

kunde förlita sig på monarkens och rådets stöd. Kungens presumtiva stöd åt det hessiska partiet i successionsfrågan gör det osannolikt att detta skulle låtit döda Karl XII. Även hessarnas oro för vad som skulle kunna hända ifall kungen avled, vilket skulle ge det holsteinska partiet fritt spelrum att föra fram Karl Fredrik som ny svensk regent, talar emot ett lönmord.

Dessutom insåg både Fredrik och Ulrika Eleonora att det fanns andra sätt att erövra kronan. Pekuniära förmåner för officerarna inom krigsmakten och löfte om att avskaffa enväldet var framkomliga strategier i successionsfrågan. Därutöver var Fredrik medveten om att Ulrika Eleonora enligt Norrköpings arvförening hade mera rätt till kronan än Karl Fredrik.⁶⁴

64. Stig Jägerskiöld, *Den hessiska politiken och den svenska tronföljdsfrågan 1713–1718*, Karolinska Förbundets årsbok 1934 (Stockholm 1934), s. 112 och 117.